

УДК 94(497.1)”1918”
930(497.11)”197/198”

DOI: <https://doi.org/10.31212/istoriografija.2023.22.mos.453-474>

Др Борис Москових*

НА ПУТУ ПРЕМА ПРЕОКРЕТУ: НАСТАНАК ЈУГОСЛАВИЈЕ (1918) У СРПСКОЈ ИСТОРИОГРАФИЈИ СЕДАМДЕСЕТИХ И ОСАМДЕСЕТИХ ГОДИНА 20. ВЕКА

Апстракт: Југословенска историографија након 1945. године покушавала је настанак „прве Југославије“ 1. децембра 1918. године приказати као догађај који је имао само формални значај, јер је заправо био отуђен „вољи народа“ и као такав је представљао чин у режији тадашње буржоазне елите. Међутим на прелому 1960-их и 1970-их долази у том погледу до преокрета, посебно у српској историографији. У раду су анализирани одабрани текстови историчара као што су на пример Милорад Екмечић, Ђорђе Станковић или Бранко Петрановић који су одбацили тезе о „великосрпској“ тежњама Николе Пашића и супротно таквим гледиштима су истицали југословенску ориентацију тадашњих српских елита – политичких, војних и друштвених.

Кључне речи: Први светски рат, настанак Југославије, историографија, полемике, историјско памћење

Комунистичка партија Југославије (КПЈ), која је у међуратном периоду деловала као илегална и малобројна странка, постала је 1945. године водећа политичка

* Научни сарадник, Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i., Praha, moskovic@mua.cas.cz

снага у земљи. Њено руководство на челу са Јосипом Брозом Титом (вођено једним победничким и револуционарним заносом) сматрало је тада неопходним да се изврше велике политичке, друштвене и економске промене по којима би се нова Југославија потпуно разликовала од своје претходнице срушене у априлском рату 1941. године. Таква трансформација једне државне заједнице и њеног друштва није захтевала само значајне материјалне промене него и одговарајућа идеолошка разграничења. Требало је једноставно показати да је *ancien regime*, тј. Краљевина СХС/Југославија, од самог почетка био један узалудан покушај решења југословенског питања, који је због ставова и идејне и класне оријентације тадашње владајуће елите морао да се заврши катастрофалним поразом 1941. године.

Док је у међуратном периоду као најзначајнији државни празник обележаван 1. децембар као Дан уједињења, у новој Југославији је ту привилегију преузео Дан Републике (29. новембар). И један и други датум представљали су настанак југословенске државе, међутим с потпуно другачијим, чак супротним ознакама. Првог децембра 1918. у Београду је проглашено Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца. Радило се о свечаном акту у којем је престолонаследник Александар одговорио на тзв. адресу Средишњег одбора Народног већа у Загребу и тако званично одобрио уједињење Државе СХС са Краљевином Србијом. У Крсмановићевој кући на Теразијама, где се одиграо тај историјски догађај, били су тада присутни и чувени војвода Живојин Мишић, српски политичар Стојан Протић, као и млади историчар Владимир Ђоровић. На тај начин стара Југославија је заиста створена као творевина иза које су стајали припадници елита – политичких, војних и интелектуалних. За разлику од тога, Дан Републике обележаван је као

сећање на тренутак када је наводно сам народ својом неутуђивом вољом одлучио да успостави нову државу – тада је Антифашистичко веће народног ослобођења Југославије (АВНОЈ) на свом Другом заседању у Јајцу, 29. новембра 1943. године, донело одлуку о формирању Демократске Федеративне Југославије (ДФЈ). Исти датум повезује и коначни крај југословенске монархије 1945. године када је Уставотворна скупштина изгласала детронизацију Петра II Карађорђевића. И овај пут до такве судбоносне одлуке требало је доћи „вољом народа“. Разлика између „старе“ и „нове“ Југославије на тај начин требало је да буде више него јасна.

Комунистичка власт је од самог почетка свог постојања посветила велику пажњу тумачењу прошлости. Титово вођство промовисало је сопствену политику историје (*politics of history/Geschichtspolitik*), која је одбацивала континуитет са међуратном државом као „тамницом нација“.¹ Оваква негативна слика југословенске монархије, у којој су сами комунисти били маргинализовани и прогањани, односила се и на тумачење њеног настанка 1918. године. Основне тезе које су у наредним годинама требале да буду својеврсни водич за све оне који ће се бавити тим делом националне историје, изнео је Ј. Б. Тито на Петом конгресу КПЈ у јулу 1948. године. У свом реферату који је трајао више од четири сата, вођа „нове“ Југославије негирао је све што би се могло позитивно рећи за свечани акт од 1. децембра 1918. Једна од основних теза је гласила: „Иако је још одавно постојала тежња за уједињењем Јужних Словена, ипак је одмах последице образовања државе СХС, 1918–1920. године, изишло на видјело да је та нова држава бременита

1 Погледај: Snježana Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945–1960): Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti, historiografija*, Zagreb: Srednja Europa, 2012.

многим супротностима, које су се, усљед великосрпске хегемоније, наметнуте монархијом Карађорђевића и буржоаском владом, одмах у почетку почеле нагло заостравати. Један од главних елемената тог заостравања било је неријешено национално питање, које је владајућа клика потпуно игнорирала, проповиједајући упорно о троименом народу, то јест да су Срби, Хрвати и Словенци један народ, а на Македонце и Црногорце итд. уопће се није ни обазирала.“ За Тита је уједињење из 1918. године било само „такозвано“ и реализовано уз помоћ српских и француских трупа, које „су дошле да би обезбиједиле великосрпској буржоазији владајући положај“. Што се тиче самог свечаног акта од 1. децембра, то је према Титу „било уједињење буржоазије, без обзира на националност, с циљем да се спријечи ширење револуционарног покрета и да се осигура диоба пљачке над радним народом града и села.“²

Не само српска, него цела југословенска историографија после 1945. године, у наредним годинама покушавала је да резултате свог истраживања упорно усклади са закључцима Титовог реферата. Иако су током 1950-их и 1960-их настали неки значајни радови о Првом светском рату и околностима које су водиле до стварања прве Југославије,³ тек у наредним деценијама то истраживање доживело је врхунац. Управо тада су се у српској историографији појавиле књиге које за разлику од претходних дела нису више следиле партијску линију него су храбро износиле нове чињенице и сазнања, иако

2 *V kongres Komunističke partije Jugoslavije: izveštaji i referati*, Zagreb: Kultura, 1948, s. 24–25.

3 Напр. Dragoslav Janković – Bogdan Krizman, *Grada o stvaranju jugoslovenske države*, I–II, Beograd: Institut društvenih nauka, 1964; Dragovan Šepić, *Italija, saveznici i jugoslovensko pitanje 1914–1918*, Zagreb: Školska knjiga, 1970.

су наравно и оне биле израз идејно-политичке оријентације својих аутора, као и контекста времена у којем су настале. Овде ћемо скренути пажњу на одабрана дела Милорада Екмечића, Ђорђа Станковића, Андреја Митровића и Бранка Петрановића како бисмо кратко представили заокрет у том делу српске историографије, који се бавио догађајима 1918. године.

Историчар Милорад Екмечић, који је у то време радио на Филозофском факултету у Сарајеву, објавио је 1973. обимну монографију посвећену анализи ратних циљева Србије на почетку Првог светског рата. Екмечић је тада био познат као један од аутора чувене *Историје Југославије*, коју је годину раније објавила београдска „Просвета”⁴ и која је нарочито међу хрватским историчарима изазвала контроверзне реакције.⁵ У тој књизи Екмечић је обрадио поглавља везана за 19. век и прерастање појединих југословенских нација и етничких заједница у модерне народе, чиме је у ствари синтетизовао своја ранија истраживања о устанку у Босни и Херцеговини 1870-их и сличним темама из тог раздобља. Публикација *Ратни циљеви Србије* тако су представљали један значајан хронолошки и тематски помак у Екмечићевом научном фокусу. Аутор је био свестан да својом књигом поново отвара нека стара и контроверзна питања у вези са настанком старе Југославије. Екмечић је ту споменуо ранија истраживања свог колеге из Пуле Драгована Шепића, који се почетком шездесетих бавио односима Николе Пашића и Југословенског одбора, користећи званичну документацију

4 Ivan Božić et al, *Istorija Jugoslavije*, Beograd: Prosveta, 1972.

5 За те расправе погледај: Božidar Jakšić (ed.), *Istorija Jugoslavije u svjetlu kritike: polemike u jugoslavenskim časopisima 1973–1976.*, Sarajevo – Beograd – Zagreb: Buybook, Most Art Jugoslavija, Srednja Europa, 2022.

српске владе из отворених архива. Тако је и Екмечић сасвим логично морао да решава „дилему коју је иза себе оставила стара историографија: да ли је српска влада била против стварања Југославије [...] или је била за то,“ додавши да „прије него што је ушла у озбиљну науку, та је дилема постојала у публицистици, дозрела код малих трибуна у балканској кафани и прешла на заставе завађених политичких странака као њихов идеолошки арсенал.“⁶ На сличне сукобе и недоумице Екмечић је желео да одговори без страсти, али сасвим јасно у корист заслуга тадашњег српског друштва: „Убеђење да ратне циљеве Србије 1914. нису створили ни вјештина погађања њене дипломатије, ни преговори за зеленим столом, ни добијене ратне битке, него то да су они извирали из природе њеног националног покрета и били израз историјских тежњи српског народа у урачунљивој већини, одредило је методолошки карактер ове радње. Проблеми су излагани више тематски – гдје год је то проблем допуштао – и нису праћени оним хронолошким редом којим су се родили у дипломатској преписци. То је покушај да се избјегне неизбежно преношење стерилности и идиотизма дипломатске канцеларије у научну расправу.“⁷ Екмечић је главне тезе књиге ставио у наслове неких појединих поглавља: „Уједињење Југославије као трајни циљ српске историје“ и „Уједињење као дјело цијелог српског народа и планови о герилском рату 1914. године“, тако да је његова основна аргументацију у том погледу била очигледна. Али, како је приметио историчар Радош Љушић, Екмечићев колега и познавалац његовог дела, аутор *Ратних циљева Србије* није успео да предложи конкретне и јасне доказе за ове уопштене

6 Милорад Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914.*, Београд: Српска књижевна задруга, 1973, с. 18.

7 Исто, с. 16.

тврдње. Ту је Екмечић, иако је био научник *par excellence*, ипак остао заробљеник властитих идејних и политичких виђења, у овом случају једног интегралног и идеалистички скројеног југословенства.⁸

Слично Екмечићу и београдски историчар Ђорђе Станковић инсистирао је на тези да се Србија већ од првих месеци Првог светског рата борила за уједињење свих Југословена. По његовом мишљењу тај циљ није заступала само владајућа елита на челу са Николом Пашићем и регентом Александром. „Југословенски програм Србије настао је као израз историјске зрелости готово свих њених друштвених снага,⁹ навео је Станковић у уводу књиге чиме је јасно ставио до знања да у својој монографији жели у првом реду да надвлада све оне „великосрпске“ заблуде, полуистине или тенденциозне тврдње, које су се у вези са тумачењем ратних циљева Србије појавиле у протеклих шест деценија. И не само то. Станковић је био уверен да је осим методолошких недостатака интерпретација периода од 1914. до 1918. године била до тог периода недовољна, па и немогућа због тога што су „историчари и сами подељени пробирали по архивима она документа која су потврђивала њихова полазишта и бојила историјску свест или националистичким колоритом или идеалном сликом интегралног југословенства или оповргавањем сваке историјске оправданости постојања југословенске државе“.¹⁰ Иако Станковић нигде не помиње да је његова књига истовремено и полемика са старијим („догматским“)

8 Радослав Љушић, Југословенство и српство Милорада Екмечића (маргиналије поводом изласка сабраних дела), Историја 20. века, год. 41, 2/2023, с. 483–502, овде с. 487–487, 489–491.

9 Ђорђе Станковић, *Никола Пашић, савезници и стварање Југославије*, Београд: Нолит, 1984, с. 11.

10 Исто, с. 8.

истраживањима југословенске марксистичке историографије, ипак је било очигледно да се сасвим јасно и веома критички односио према тврдњама многих својих старијих колега који су Пашића у првом реду сматрали експонентом великосрпске буржоазије.

Док су сви досадашњи критичари Николе Пашића износили тврдње по којима се српски премијер залагао за југословенски програм само из тактичких разлога, а не као искрени присталица те идеје, Станковић је нудио сасвим другачију слику овог значајног државника. На низу примера показао је да је Пашић већ у својим раним политичким данима делио мишљење да су Срби и Хрвати један народ и да би се тако једног дана требало (заједно са Словенцима) наћи у једном јединственом државном оквиру. Наравно, Пашић је знао да за такав исход тек треба да дође прави историјски тренутак и да настане одговарајућа констелација не само на Балкану него у целој Европи. Зато у периоду пре 1914. године није баш детаљно промишљао или тумачио концепцију југословенске идеје или чак припремао њено остварење. Према Станковићу, то није значило да Пашић није био лично оријентисан у том правцу и уверен у оправданост ослобођења и уједињења Јужних Словена.¹¹ У том погледу није Пашић представљао никакву изнимку, јер како аутор наводи у самом уводу „[т]реба стално имати у виду да се југословенска идеја није подједнако и садржајно истоветно развијала код свих народа на јужнославенском простору. Код неких јужнославенских народа нису постојали ни елементарни историјски услови за појаву југословенске идеје (Бугари, Македонци) [...] Ни код Срба, Хрвата и Словенаца југословенска

11 Исто, с. 21–27.

идеја није била подједнако развијена, ни по садржају, а ни по интензитету стваралачких акција.“¹²

Ђорђе Станковић је своје истраживање засновао на великом обиму до тог времена некоришћене грађе. Поред званичних докумената српске владе узео је у обзир и разне разрађене концепте, белешке и необјављена писма Н. Пашића. Пажљиво је прегледао и дипломатску кореспонденцију коју су у време рата размењивали поједини посланици са српским премијером. Такав приступ омогућио је Станковићу да веома уверљиво објасни постепену интернационализацију југословенског питања у време Првог светског рата. Био је уверен да је баш у том контексту било могуће – искључиво помоћу метода научног рада – искоренити све недоумице око Пашићевих „великосрпских планова“. Вођу радикала је тако више пута описао као изузетно особеног и принципијелног политичара, који је од самог почетка прихватио југословенски програм као коначни ратни циљ Србије. Од тог уверења није одступао ни у најтежим тренуцима, на пример када савезници нису имали разумевања за план комплетног уједињења свих Јужних Словена.¹³ Иако је Пашић почетком 1918. године код западних дипломата проверавао какве су могућности српске анексије Босне и Херцеговине, према Станковићу то није био доказ да је гајио жељу за Великом Србијом, него је то била ствар тренутне тактике, сасвим логичне у околностима неизвесног и исцрпљујућег рата који је трајао већ скоро четири године.¹⁴

Закључке Станковићеве књиге делили су и остали српски историчари. У свом значајном делу *Србија у првом светском рату* (1983) Андреј Митровић се више

12 Исто, с. 10.

13 Исто, с. 50–53, 54–55, 141–142, 169, 217–218.

14 Исто, с. 210–213.

пута позивао на истраживање свог млађег колеге са београдског Филозофског факултета (иако се тада радило о још необјављеном докторском раду Ђ. Станковића, јер је Митровић завршио своју књигу пре него што је тај његов текст штампан).¹⁵ Станковић је у наредним годинама успео да истраживање посвећено лику и политичком деловању Н. Пашића преточи у још неколико књига. За двотомни рад из 1985. године чак је добио награду Београдског издавачко-графичког завода (БИГЗ) за издавачки подухват године.¹⁶ Иако су његове књиге из осамдесетих доживеле признање, резултати његовог рада који су требали да укажу на потпуно ново сагледавање Пашићеве улоге у стварању прве Југославије ипак су ограничени на само један део југословенске историографије. Наравно, радови Ђ. Станковића били су добро познати и историчарима у осталим деловима земље, али за разлику од његових београдских колега многи од њих нису били спремни да прихвате нову слику о Н. Пашићу, као једном од несумњивих твораца старе Југославије.

Разлике које су тада постојале између југословенских историчара у прилазу држави која је настала 1. децембра 1918. године, показале су се на скупу у Неуму одржаном 1985. године. Док је професор са загребачког Факултета политичких наука Душан Биланчић заступао тезу да су сасвим неприхватљиви све чешћи покушаји рехабилитације међуратне Југославије, од њених симбола до главних представника, његов београдски колега Бранко Петрановић је супротно томе изнео мишљење да је немогуће игнорисати резултате најновијих истраживања која нуде далеко реалнију слику о тој толико крити-

15 Види Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд: Српска књижевна задруга, 1984.

16 Ђорђе Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, I-II, Београд: Београдски издавачко-графички завод, 1985.

кованој и одбациваној државној заједници.¹⁷ Тај пример је показао да су за неке стручњаке ипак била важнија стајалишта заснована на једном априорном сагледавању прошлости, него аргументи који су уверљиво рушили стереотипна тумачења. Могло би се рећи да је за Д. Биланџића (и за многе друге) било далеко више оправдано чувати негативну слику о старој Југославији, чак и са позиција историјске науке, јер је то много више одговарало историјском памћењу присутном у хрватском, босанском или македонском друштву, него прихватити неке нове погледе на тај иначе контрадикторан период заједничке прошлости.

Још једно излагање са тог скупа у Неуму доказ је да су историчари већ тада били дубоко подељени око интерпретације догађаја 1918. године. Момчило Зечевић је поставио питање зашто се 1. децембар не обележава у СФРЈ као државни празник. По Зечевићу Југославија је била можда једина држава у свету која није званично славила датум свог настанка што је према његовом мишљењу био *nonsens*.¹⁸ Иако се у вези са тим коментаром није развила никаква шира дискусија, било је сасвим јасно да не деле сви исто мишљење као овај историчар из Црне Горе.

Поменути скуп у Неуму није представљао почетак, већ само један од примера сличних и већ неко време постојећих размимоилажења. У то време, средином осамдесетих, долазило је до отворених полемика између српских и хрватских историчара у вези са интерпретацијом догађаја из 1918. године. Једна таква је настала када је професор Правног факултета у Осијеку Анто

17 Коста Николић, *Прошлост без историје: полемике у југословенској историографији 1961–1991*, Београд: Институт за савремену историју, 2003, с. 94–95.

18 Исто, с. 96.

Милушић у свом приказу изнео низ критичких примедби на едицију Б. Петрановића и М. Зечевића *Југославија 1918–1984: збирка докумената*.¹⁹ Иако је Милушић скрећу пажњу на многе грешке и нејасне формулације, било је више него јасно да поменутој двојници аутора у првом реду не замера сличне пропусте у фактографији или неке формалне грешке, него сам начин на који су приступили проблематици старе Југославије. Милушићу је сметало што, када је било речи о уједињењу и облику будуће југословенске државе, Петрановић и Зечевић нису довољно пажње посветили и актерима који нису заступали централистичко-унитаристичке ставове. Милушићу је, на пример, недостајао детаљнији приказ деловања представника Југословенског одбора, као и неких црногорских, федералистички настројених политичара који су одбијали брзо и безусловно стварање Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца. Милушић је на тај начин хтео да покаже да аутори нису успели да упознају читаоце и са другачијим, алтернативним или чак потпуно супротним предлозима југословенског уједињења него што је био онај од 1. децембра 1918. године. У одговору који су Петрановић и Зечевић упутили хрватском колеги одбацили су сваку намеру да прикажу централистичко-унитаристичко уређење као тада једини могући облик државне заједнице, која је настала после Првог светског рата. Исто тако, објаснили су неке недоумице које је Милушић сматрао великим грешкама. Међутим, полемика није јењавала, па је на страницама *Часописа за савремену повијест* трајала све до 1987. године.²⁰ Аутори

19 Бранко Петрановић – Момчило Зечевић, *Југославија 1918/1984: збирка докумената*, Београд: Рад, 1985.

20 Anto Milušić, U povodu najnovije zbirke dokumenata o Jugoslaviji, *Časopis za savremenu povijest* 18, 1986, č. 1, s. 83–112; Branko Petranović – Momčilo Zečević, Odgovor na napis Anta Milušića

се притом нису спорили само око неких детаља у вези са настанком и развојем међуратне Југославије, него су у обраћању један другоме исказивали потпуно другачије схватање тог кључног периода националне историје. И том приликом се показало да је историја некадашње Југославије на челу са династијом Карађорђевић била сувише контроверзна тема, чак и за неке историчаре. Зато сваки покушај њене ревизије – као што су то учинили Б. Петрановић и М. Зечевић – није посматран као неминован део научне расправе, него као неприхватљив покушај рехабилитације „тамнице нација“.

Други пример неслагања између српских и хрватских историчара око тумачења настанка прве Југославије представља приказ Трумбићеве биографије, коју је написао већ поменути Ђорђе Станковић. Књига из пера сплитског историчара Иве Петриновића представљала је до тада најдетаљнији преглед живота и политичког деловања некадашњег вође Југословенског одбора.²¹ Аутор ју је написао са циљем да се јавност упозна са некадашњим стајалиштима А. Трумбића, које је заступао не само као представник хрватско-српске коалиције пре Првог светског рата, него и као политичар у емиграцији и активан учесник збивања после 1918. године. Станковић је оценио да је таква биографија заиста потребна, као и биографије осталих значајних југословенских личности из тог времена. Међутим, начин на који је Петриновић описао деловање А. Трумбића у периоду

„U povodu najnovije zbirke dokumenata o Jugoslaviji“, *Časopis za suvremenu povijest*, 18, 1986, č. 3, s. 99–122; Anto Milušić, Neke kontroverze u raspravi o Petranovićevoj i Zečevićovoj zbirci dokumenata o Jugoslaviji, *Časopis za suvremenu povijest* 19, 1987, č. 3, s. 123–168.

21 Ivo Petrinović, *Ante Trumbić*, Split: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1986.

од 1914. до 1918. године сматрао је неодрживим, јер је био у супротности са најновијим резултатима истраживања. Према Станковићу, концепција књиге, као и велики део интерпретација аутора остали су заробљени у стереотипима познатим већ из међуратног периода. Да би показао размере тог већ превазиђеног тумачења, констатовао је да Петриновић следи „синдром Миладе Паулове“. Управо та чешка историчарка је 1925. године објавила обимну монографију о Југословенском одбору у којој је детаљно описала не само активности групе политичких емиграната, него и недоумице и сукобе између А. Трумбића и Н. Пашића.²² На тај начин Паулова је створила слику Пашића као заговорника „великосрпске концепције“, док је стајалишта и понашање чланова Југословенског одбора готово искључиво тумачила као доказ принципијелне југословенске политике. Паулова је велики део свог опуса написала на основу личних сведочења које је добила не само од А. Трумбића него и од осталих припадника емиграције и неких других учесника преломних догађаја од 1914. до 1918. године. На тај начин је према Ђ. Станковићу више од пола века касније поступао и хрватски историчар Петриновић, па је тако његово тумачење А. Трумбића остало стереотипно и традиционално, игноришући при томе већину нових сазнања домаће историографије.²³

Године 1988. навршило се седамдесет година од настанка старе Југославије. То је била прилика за једну свеобухватну, детаљну и од сувишних емоција ослобођену расправу о тим догађајима. У Београду је почетком

22 Milada Paulova, *Jugoslavenski odbor: povijest jugoslavenske emigracije za svjetskog rata od 1914.–1918.*, Zagreb: Prosvjetna nakladna zadruga, 1925.

23 Ђорђе Станковић, Традиционалистичко тумачење Анте Трумбића, *Наше теме*, год. 32, 1987, бр. 1–2, с. 399–405.

децембра исте године одржан симпозијум, који је организовала Српска академија наука и уметности (САНУ) и који је требало да окупи научнике из целе земље. У претходним годинама је одржано већ неколико сличних скупова – Историјски институт САНУ је од 1984. сваке године посветио једну конференцију феноменима и догађајима који су се десили у одређеном периоду Првог светског рата. Тако је настао низ веома скупоцених зборника радова за које је текстове написала плејада тада врхунских стручњака, не само из области војне историје.²⁴ Очекивања организатора да би симпозијум 1988. године могао бити врхунац тих активности, била су ипак узалудна. На позив се одазвао мали број историчара изван Србије и Црне Горе. Са Косова чак није био ни један заступник. У бурној расправи која се водила током тродневног скупа показало се да разлике у ставовима не постоје само између српских и хрватских историчара, него их је било у целој домаћој историографији. Тако је македонски историчар Манол Пандевски напоменуо да балкански ратови нису у историји македонског народа третирани као тријумфална победа „наше војске“ него као почетак националне асимилације. За Пандевског је тај догађај био фактички у супротности са афирмацијом Македонаца као самосталне и равноправне нације. Такво тумачење наишло је на негодовање код једног

24 Даница Милић (ед.), *Колубарска битка: Ратни напори Србије 1914. године*, Београд: Историјски институт, 1985; Ибид, *Србија 1915. године: научни скуп = La Serbie en 1915.*, Београд: Историјски институт, 1986; Славенко Терзић (ед.), *Србија 1916. године: научни скуп = La Serbie en 1916.*, Београд: Историјски институт, 1987; Ибид, *Србија 1917. године: научни скуп = La Serbie en 1917.*, Београд: Историјски институт, 1988; Ибид, *Србија 1918. године и стварање југословенске државе: научни скуп = La Serbie en 1918. et la création de l'état Yougoslave*, Београд: Историјски институт, 1989.

дела присутних (на симпозијум су стигли и неки писци, новинари и други, који нису били професионални историчари). Један од њих је Пандевском чак одговорио да у случају да тада није дошло до споменутих победа српске војске, данас нико не би ни знао за македонски народ јер једноставно не би ни постојао. Сличне реакције, пуне емотивних аргумената и сугестија, уследиле су и после излагања хрватског историчара Драгише Јовића који је указао на неке проблематичне или ексцесне облике понашања српске војске крајем 1918. године у хрватским крајевима, конкретно у Славонији.²⁵ Смиривању страсти није допринела ни чињеница да је као председавајући симпозијума одређен угледни академик Васо Чубриловић, један од актера сарајевског атентата 1914. године.

Релевантни подаци, који би нам открили стање историјског памћења тадашњег југословенског друштва у вези са догађајима 1918. године, нажалост нису доступни. Очигледно је било да разлике постоје, не само међу интелектуалцима него и у погледу целих националних средина. За такву тврдњу могли би навести опет неколико индиректних доказа. Док је 1988. у Београду објављена тротомна *Историја Југославије* Бранка Петрановића²⁶ који је отворено критиковао све тенденције које су водиле до фрагментације заједничке историје, загребачки издавач *Глобус* је нешто раније објавио рад Иве Банца о југословенском националном питању, у коме је аутор за разлику од поменутог дела далеко више пажње посветио међусобним разликама, супротностима

25 Те делове расправе забележио је новинар загребачког *Данаса*: Željko Krušelj, *Iskorak u bolju prošlost, Danas, god. 7, 13. 12. 1988, br. 356, s. 12.*

26 Бранко Петрановић, *Историја Југославије*, I–III, Београд: Нолит, 1988.

и напетостима.²⁷ Банац је првобитно књигу објавио 1984. године у САД-у на енглеском језику као резултат рада на његовим докторским студијама. Иако је имао прилике да користи део изворне грађе из периода од 1914. до 1921, Банац ипак није пратио неке најновије радове са југословенског научног подручја. Уз то, текст књиге је завршио пре објављивања кључног дела Ђ. Станковића, које је у великој мери променило погледе (бар српске) историографије на политичку делатност Н. Пашића. На тај начин Банац је југословенске прилике за време Првог светског рата и непосредно после његовог завршетка описао у првом реду као неизбежан (и недовршен) сукоб различитих државноправних концепција, при чему су припадници „српске стране“ у својој већини били заговорници тврде „централистичко-унитаристичке“ линије. Као да су од самог почетка сви проблеми нове државе били једноставно проузроковани „великосрпским хегемонизмом“.

Наш текст смо започели чувеним говором Јосипа Броза Тита на Петом конгресу КПЈ у лето 1948. године, у којем је вођа нове Југославије понудио „партијски проверено“ виђење настанка старе Југославије. Ту интерпретацију је југословенска историографија одмах преузела и у наредним годинама је уграђивала у резултате свог истраживања. Многи од аутора ни крајем 1980-их нису били спремни да одбаце све те и сличне тврдње које су се односиле на тумачење сложених прилика 1918. године. Душан Биланцић се на крају 1988. године у једном разговору за загребачки *Данас* и даље доследно позивао на тај део Титовог излагања, у којем је категорично одбијао да поверује у намере тадашње српске владајуће

27 Ivo Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: porijeklo, povijest, politika*, Zagreb: Globus, 1988.

елите на челу са Н. Пашићем и регентом Александром Карађорђевићем.²⁸ И тако је било више него јасно да пред сам распад СФРЈ њени историчари нису били подељени само око неких трауматичних тачака савремене историје, као што је на пример био Други светски рат, него и око самог настанка заједничке државе, пре више од седам деценија. Сасвим је логично што неки историчари, попут Д. Биландића, једноставно нису пристајали на радикалну ревизију тих догађаја, сматрајући их неприхватљивим покушајем рехабилитације „тамнице нација“ и коју је пропаганда Титовог режима критиковала као *ancien regime*. За разлику од њих, српски научници били су (што је опет сасвим разумљиво) далеко спремнији да одбаце неке стереотипне интерпретације у вези са личношћу Н. Пашића. У том погледу можда су ипак (пре)више ишли на руку научној дистанци, него трагању за консензусом у историјском памћењу југословенског друштва.

Sources and Literature

- V. kongres Komunističke partije Jugoslavije: izveštaji i referati, Zagreb: Kultura, 1948
- Banac, Ivo, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: porijeklo, povijest, politika*, Zagreb: Globus, 1988.
- Bilandžić, Dušan, Iskušenja prve Jugoslavije, *Danas*, 6. 12. 1988
- Božić Ivan, Ćirković, Sima, Dedijer Vladimir, Ekmečić, Milorad, *Istorija Jugoslavije*, Beograd: Prosveta, 1972
- Ekmečić, Milorad, *Ratni ciljevi Srbije 1914.*, Beograd: Srpska književna zadruga, 1973 (Cyrillic)
- Jakšić, Božidar (ed.), *Istorija Jugoslavije u svjetlu kritike: polemike u jugoslavenskim časopisima 1973–1976.*, Sarajevo – Beograd – Zagreb: Buybook, Most Art Jugoslavija, Srednja Europa, 2022

28 Dušan Bilandžić, Iskušenja prve Jugoslavije, *Danas*, 6. 12. 1988, s. 11–12.

- Janković, Dragoslav, Krizman, Bogdan, *Građa o stvaranju jugoslovenske države*, I–II, Beograd: Institut društvenih nauka, 1964
- Koren Snježana, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945–1960): Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti, historiografija*, Zagreb: Srednja Europa, 2012
- Krušelj, Željko, Iskorak u bolju prošlost, *Danas*, god. 7, 13. 12. 1988, br. 356, s. 12
- Ljušić, Radoš, Jugoslovenstvo i srpstvo Milorada Ekmečića (marginalije povodom izlaska sabranih dela), *Istorija 20. veka*, god. 41, 2/2023, s. 483–502
- Mitrović, Andrej, *Srbija u Prvom svetskom ratu*, Beograd: Srpska književna zadruga, 1984 (Cyrillic)
- Milić, Danica (ur.), *Kolubarska bitka: Ratni napori Srbije 1914. godine*, Beograd: Istorijski institut, 1985 (Cyrillic)
- Milić, Danica (ur.), *Srbija 1915. godine: naučni skup = La Serbie en 1915.*, Beograd: Istorijski institut, 1986
- Milušić, Anto, U povodu najnovije zbirke dokumenata o Jugoslaviji, *Časopis za suvremenu povijest* 18, 1986, č. 1, s. 83–112
- Milušić, Anto, Neke kontroverze u raspravi o Petranovićevoj i Zečevićovoj zbirci dokumenata o Jugoslaviji, *Časopis za suvremenu povijest* 19, 1987, č. 3, s. 123–168
- Nikolić, Kosta, *Prošlost bez istorije: polemike u jugoslovenskoj historiografiji 1961–1991*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2003 (Cyrillic)
- Paulova, Milada, *Jugoslavenski odbor: povijest jugoslavenske emigracije za svjetskog rata od 1914.–1918.*, Zagreb: Prosvjetna nakladna zadruga, 1925
- Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije*, I–III, Beograd: Nolit, 1988
- Petranović, Branko – Zečević, Momčilo, *Jugoslavija 1918/1984: zbirka dokumenata*, Beograd: Rad, 1985.
- Petrinović, Ivo, *Ante Trumbić*, Split: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1986.
- Stanković, Đorđe, *Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije*, Beograd: Nolit, 1984
- Stanković, Đorđe, *Nikola Pašić i jugoslovensko pitanje*, I–II, Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1985

Stanković, Đorđe, Tradicionalističko tumačenje Ante Trumbića, *Naše teme*, god. 32, 1987, br. 1-2, s. 399-405

Šepić, Dragovan, *Italija, saveznici i jugoslovensko pitanje 1914-1918*, Zagreb: Školska knjiga, 1970.

Terzić, Slavenko (ur.) *Srbija 1916. godine: naučni skup = La Serbie en 1916.*, Beograd: Istorijski institut, 1987 (Cyrillic)

Terzić, Slavenko (ur.), *Srbija 1917. godine: naučni skup = La Serbie en 1917.*, Beograd: Istorijski institut, 1988 (Cyrillic)

Terzić, Slavenko (ed.), *Srbija 1918. godine i stvaranje jugoslovenske države: naučni skup = La Serbie en 1918. et la création de l'état Yougoslave*, Beograd: Istorijski institut, 1989 (Cyrillic)

Summary

Boris Mosковић, Ph. D

ON THE ROAD TO SUDDEN CHANGE: THE EMERGENCE OF YUGOSLAVIA (1918) IN SERBIAN HISTORIOGRAPHY OF THE 1970S AND 1980S

Apstrakt: The Yugoslav historiography after 1945 tried to depict the founding of the „First Yugoslavia“ on December 1, 1918 as an event of only formal importance, since it had had nothing to do with the „will of the people“ and as such, represented only an act staged by the bourgeois elites. However, in late 1960s and early 1970s a sudden change in that respect occurred, especially in Serbian historiography. The paper analyzed selected writings by Milorad Ekmečić, Đorđe Stanković and Branko Petranović who refuted the claim of alleged „Greater Serbian“ tendencies of Nikola Pašić, pointing quite to the contrary, to pro-Yugoslav orientation of the then Serbian political, military and social elites.

Key words: WWI, founding of Yugoslavia historiography, polemics, historical remembrance

While in the interwar period the establishment of Yugoslavia (1 December 1918) was celebrated as a national holiday, after 1945 its tradition disappeared. The communist regime led by Josip Broz Tito sought to be as discontinuous as possible with the *ancien régime*. In a speech to the Fifth Congress of the Communist Party of Yugoslavia in the summer of 1948, Tito himself described the formation of Yugoslavia as a “so-called unification” and considered it the work of a bourgeois elite that completely ignored the interests and aspirations of the individual Yugoslav peoples. This schematic assessment was developed by Yugoslav his-

toriography in the following years. The change came only at the turn of the 1960s and 1970s, when works rejecting such a priori claims and stereotypical interpretations began to appear, especially in Serbian historiography. One of the first books was the work of the Sarajevo historian Milorad Ekmečić, *Ratni ciljevi Srbije 1914. godine* (1973), in which he tried to prove that the South Slavic unification was from the beginning a priority of both the Serbian ruling elites headed by Nikola Pašić and basically all layers of the Serbian society of the time. Ekmečić was followed less than a decade later by Belgrade historian Đorđe Stanković, who, based on very thorough archival research, came to a similar conclusion – Nikola Pašić was not only a capable politician, but also a principled supporter of South Slavic unification. His goal was not a “Greater Serbian solution”, as his political opponents, publicists and many historians have tried to claim. Such interpretations, however, met with misunderstanding or passive acceptance among Croatian or Macedonian historians, as became fully apparent in the second half of the 1980s. The seventieth anniversary of the formation of the “first Yugoslavia” in 1988 was clear evidence that the interpretation of this event fundamentally divided both Yugoslav historians and the whole society.